TJHATHA YA TOKA YA TLELAEMETE

Tjhatha ya

Toka ya

Tlelaemete

Phato 2020

Join the Climate Justice Charter Movement!

Contact: copac2@icon.co.za
011 447 1013
www.safsc.org.za www.copac.org.za

COPAC
CO-OPERATIVE AND POLICY ALTERNATIVE CENTER

Building Human Solidarity to Sustainable Life

SAFSC
SOUTH AFRICAN FOOD SOVEREIGNTY CAMPAIGN

Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete[1]

1. Bakeng sa Toka ya Tlelaemente Hona Jwale (Climate Justice Now)

Re le MaAfrika, re dula mmoho kontinenteng e kgolo e ntle moo pale ya batho e qadileng teng. Rona bohle re hokahane le motho wa pele ya tsamaileng a otlolohile mokokotlo, ya lorileng, a nahana le ho phela mmoho le dimela, diphoofolo tse ding, dinoka, mawatle le meru. Kajeno batho bana ba tlwaelehileng le bokamoso ba bona di kotsing e mahlonoko. Afrika Borwa e ke ke ya iphapanyetsa phephetso ena. Tshebediso e tswellang ya oli, gase le mashala ho kganna moruo wa rona le setjhaba ho etsa hore lefatshe la rona le se phelehe bakeng sa dintho tsohle tse phelang.

Lefatshe le senngwa ke sistimi ena e behang diphaello ka pele ho bophelo. Selemo se seng le se seng, motjheso waphahama ka ditlamorao tse kotsi haholo. Ka keketseho ya 1-degree Celsius theparetjheng ya lefatshe haesale ho qaleheng ha diphetoh diindastering (industrial revolution), dintho tsohle di fetoha ka potlako: maemo a lehodimo a eketseha ho mpefala (dikomello, merwallo, , mahodiotswana, metjheso e phahameng haholo), ho phuhlama ha kenellano ya disistimi tsa phedisano lefatsheng (ecosystem), maemo a metsi a lewatle a phahama, mmoho le kgatello e bang teng disistiming tsa Lefatshe. Re hloname ke sena hobane bokamoso ba tlelaemete e tsitsitseng bo a lahleha. Komello eo re sa tswa feta ho yona e re rutile thuto eo ya bohlokwa. Re halefile hobane baetapele ba rona ha ba mamele. Tlhokeho ya ho se lekalekanele tshotleho ya batho ba rona, ho kenyeletswa le nakong ya sewa sa Covid-19, e mpefetse. Empa, re na le tshepo

[1] Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete e tswa dilemong tse tsheletseng tsa matsholo a tsebahatso, nakong ya komello e mpe ka ho fetisisa nalaneng ya Afrika Borwa, ke ditheo tsa Letsholo la Boikemelo Dijong Afrika Borwa le Setsi sa Tshebedisanommoho le Leano le Fapaneng. Le behilwe leseding ke tlatsetso e tswang metheong ya hara setjhaba se nang le leqeme la metsi, masedinyana, basebetsi, setjhaba sa bodumedi, batjha, borasaense ba tlelaemete, barupelli dikolong tse phahameng, mekgatlo ya basadi, mekgatlo ya paballo ya tikoloho le toka setjhabeng, mmoho le, dikotwana tsa menahano e tswang ho masupatsela a itlhommeng pele. Seboka se tshwerweng ka Pudungwana 2019 se tiisitse moralo o ileng wa phatlalatswa inthaneteng bakeng sa maikutlo a setjhaba. Lekga la bofelo la tlatsetrso ya setjhaba le fanwe Sebokeng sa Toka ya tsa Tlelaemete se tshwerweng ka la 16 Phupjane 2020. Tokomane ena ke sephetho sa tshebetso ena ya puisano le boitseko ba toka ho tsa tlelaemete.

hobane saense ya tlelaemente e lehlakoreng la rona. Jwalo ka saense ya Covid-19, saense ya tlelaemetee re hwehla hore re nke dikgato e sa le hajwale. Tjhatha ena ke memo ho bohle ba tsotellang ka bophelo ba batho le dintho tseo e seng batho hore ho nkwe dikgato mmoho ho tswelletseng tjhebo ya bongata – ya ditoro tsa batho, mekgwa e fapaneng le ditakatso bakeng sa phetoho e tebileng.

Merafo, ditsi tsa tlhotlho ya oli, dibaka tsa ho tjhesa matlakala, difofane, diindasteri tsa samente, le makoloi di tlisitse tshilafatso, bokudi, ditjhefo le tshotleho setjhabeng sa rona. Temo e thehilweng hodima dikhemikhale le ya diromelwantle e tlatsetsa mafung a fapafapaneng. Empa ho le jwalo re hahamalla pele feela. Ka thuto ena e mabapi le ditshenyo le bohlokwa ba dintho tse tshwanang tse dumellang bophelo (mobu, metsi, diphapano tsa bophelong, matla, sistimi ya lefatshe le lepatlelo la inthanete), re tswela pele ho tswelletsa boikitlaetso ba rona ho toka, bo tsitsisitsweng matleng a batho. Ka hona, re kgetha ka boinahano ho fedisa ntwa e kgahlanong le tlhaho.

Dintho tse eketsehilen tse tshosang tsa tlelaemete le ditlokotsi tsa tshebetso ya tikoloho di tla baka tshotleho e eketsehileng (le mafu a sewa a eketsehileng), bakeng sa bongata ba batho, haholoholo basebetsi, bafutsana, batho ba nang le bokowa le ba kotsing. Tsena ha se dikoduwa tsa tlhaho feela empa ke ho hloleha ha boetapele. Ha re sireletsa marangrang a bophelo le ho phela hara tlelaemete e phuhlamang, re batla ho fedisa ho hloka toka, mahlopho a batho ho latela dihlopha sa bokgoni, bong le tlhokeho ya toka ho tsa tikoloho. Re ke ke ra tlohela basadi ba metheong ya setjhaba sa rona le bana hore e be bona ba monyang boima ba tlokotsi ena, jwalo ka pele le nakong ya Covid-19. Mesebetsi e sa bonweng kantle e etswang kahara malapa ya tlhokomelo le dihlabelo tsa basadi metseng e futsanehileng di tlatsetsa ho fokotseng bohale ba tshotleho ha bohatelli le dikgoka tse etswang ke banna di tswela pele. Setjhaba se se nang khabone le disistimi tse tshehetsang bophelo di bolela kimollo bakeng sa bohle, ho kenyeletswa le bakeng sa meloko ya ka moso, ho tswa sistiming ena ya boipolao. Ena ke ntwa ya mehla

ya rona mme tshebetso ya rona ya nako e telele jwalo ka maAfrika Borwa, jwalo ka batho le jwalo ka setjhaba se phelang ho pharallalefatsheng.

2 Dipakane tsa Tjhatha

Tjhatha ena e reretswe ho:

2.1 Ho tswelletsa tlhokomelo ya hore re atleha le ho phela mmoho polaneteng e le nngwe. Lefatshe ke lehae lamefuta yohle. Ka hona, re batla ho tiisa seabo sa rona le boikarabello jwalo ka bahlokomedi ba di-ekhosistimi tsa polanete ya rona le marangrang a hlokolotsi a bophelo ao di a tshehetsang.

2.2 Ho hlohleletsa karohano le monahano o bakileng tlokotsi ena le o tiisang tseparelo monahanong wa kgolo, kgatelopele le taolo. Matla a botho a ngotlwa ke meedi, disaekele, dintlha tsa tshekamo le meedi ya diekhosistimi tsohle. Tsena ke keketso ho dintho tse tshwanang le tse senyang Lefatshe, tse le tlamang ho arabela ka matla ao re sa kgoneng ho tobana le wona.

2.3 Ho hokahana hape le kutlwisiso e itshetlehileng hodima Lefatshe ya se bolelwang ke ho ba motho. Tlhaho ha e na bofelo, mme rona re karolo e nyane feela ya yona. Re tlameha ho utlwisisa hore karolo e nngwe le e nngwe ya ekhosistimi e na le boleng ho yona mme e tlameha ho hlomphuwa.

2.4 Ho tebisa tshebedisano-mmoho. Re atleha haholo jwalo ka batho ha re bontsha matahano, re arolelana, re phela butle, re lokolohile, re tiisa ditlhoko tsa rona le ho baballa metheo ya bophelo ba lefatshe la rona. Nako ya ho phephetsa le ho fedisa boithati, meharo, phehisano, dikgoka le ho hlola tjhebo ya batho ho fihlile.

2.5 Ho hlola tlokotsi ya boetapele ba sepolotiki bo hapilweng ke dikgwebo tsa khoporeiti, bo sa kgoneng ho nahana ho feta nakong e kgutshwane,

dipapadi tsa 'kgwebo jwalo ka ka tlwaelo' mme tse hlolehang ho utlwisisa disosa tsa mathata. Re qhelela thoko ditharollo tsa bohata tse lelefatsang tshebediso ya khabone le ho tswelletsa bophelo bo hlokang toka bo senyang sistimi.

2.6 Ho matlafatsa demokrasi ya rona, molaotheo le semolaotheo se nang le diphetoho, ka ho tseka ditokelo tsa rona le ho aha matla a setjhaba se kopaneng, ha re tobana le maemo a tshohanyetso a tlelaemete le ditlokotsi tsa setjhaba le tikoloho.

3. Melao ya motheo ya Diphetoho tse Tebileng tse nang le Toka

Setjhaba se seng le se seng, motse, toropo, motserotopo le sebaka sa tshebetso se lokela ho ntshetsa pele phetoho e tebileng mme e nang le toka ho netefatsa phetolo ya setjhaba le tikoloho. Melao ya motheo e latelang e tla tataisa mekgwa e fapaneng, merero le ditshebetso ho ya phetohong e tebileng mme e nang le toka setjhabeng sa rona:

3.1 **Toka ya tlelaemete:** Ba sa jareng boikarabello bo boholo ha ba tlameha o senyetswa kapa o phethahatsa ditjeo tsa kgahlamelo e bakwang ke tlelaemete. Ka hona ditlhoko tsa basebetsi, bafutsana, batho ba hlokang mobu, batho ba nang le bokowa, basadi ba metheong ya setjhaba, bana le setjhaba se kotsing ba lokela ho ba kgubung ya phetoho e tebileng e nang le toka. Melemo ya phetoho ya setjhaba le ya tikolohong e tlameha ho arolelanwa ka tekano.

3.2 **Toka ya setjhaba:** Toka ya tlelaemete ke toka ya setjhaba. Ho tobana le dibopeho tsohle tsa kgethollo le dikgatello tse amanang le morabe, sehlopha sa moruo, bong, thobalano le dilemo, ho sireletsa tlelaemete le toka ya setjhaba.

3.3 **Ho phela ka tsela e baballang tikoloho**: Ho phela ka tsela e bonolo, e butle le ka tlhokomelo, ka tsela e nang le tsotello ya tikoloho, e ananelang

bohlokwa ba dibopeho tsohle tsa bophelo, dikgokahano tsa kopano tsa rona le ho kgonahatsa boitshwaro ba tlhompho le tlhokomelo.

3.4 **Demokrasi e nang le bonkakarolo:** Dipholisi kaofela tsa phetoho e tebileng ya tlelaemete le toka di tlameha ho bopjwa ke mantswe, tumello le ditlhoko tsa batho bohle, haholo ba tobaneng le kotsi.

3.5 **Thuo e kopanyang setjhaba:** Dibakeng tsa tshebetso le setjhabeng, matla a batho a tlameha ho ka taolo le thuo ya, ho kenyelletswa ledisebediswa tsa setjhaba, dikoporasi, kopanelo ya setjhaba le thepa le kakaretso ya setjhaba meralong le ditekanyetsoka bonkakarolo ba bohle, metseng le metsaneng, ho netefatsa hore bolaodi ba bophelo ke ba kopanelo,bo kgonahatsang ditabatabelo le meralotsa bohle.

3.6 **Selekane sa Matjhaba: ntwa ya ho tswelletsa bophelo ke ntwa ya batho bohle ba lefatshe.**Mekutu ya motho e mong ke mekutu e kopanetsweng ho tshehetsa bophelo. Boemong ba dikoduwa tsa tlelaemete e mpefalang, selekane sa matjhaba se kgubung ya phetoho e tebileng e nang le tokaSelekane sena se sebetsa ho kopanya batho bohle ba batlang tokolloho le lefatshe le sa sebedising khabone..

3.7 **Phediso ya bokolone**: Taolo ya bokolone, ya kamora bokolone le ya boimpheriale di re lebisa timelong. Sena se thehilwe hodim'a kgumamelo ya thafotheknoloji, ditjhelete, dikgoka le mebaraka. Re tla hakoloha ka tsela e sehlahlo sistiming ena ha re tiisa kamano ya boikimollo dipakeng tsa batho le tlhaho e seng batho e tsitsisitsweng nalaneng ya rona, botjhaba, tsebo le ntwa e pharaletseng ya batho ba hateletsweng polaneteng ya lefatshe.

3.8 **Toka e Parolang Meloko**: Tlhokomelo ya dikopanelwa tsohle tsa rona le diekhosistimi e bohlokwa bakeng sa toka e parolang meloko; ho sireletsa bokamoso le bana ba rona, batjha le ba esong ho hlahe.

4. Mekgwa ya Disitimi e Fapaneng bakeng sa Phetoho

Re tobana le ditlokotsi tse ngata empa tlokotsi ya tlelaemete ke yona e kotsi ka ho fetisisa. Ka ho tobana le tlokotsi ya tlelaemete, e amaneng dintho tsohle, hape re ka hlahisa ditharollo ho ditlokotsi tsohle tsa setjhabeng le tikolohong le ka pharallo ho fedisa ntwa kgahlanong le tlhaho. Mekgwa e fapaneng disistiming e a hlokeha ho rarolla sesosa sa ama tlelaemete, menyetla ya kotsi ya yona le dikgatello bakeng sa ho phuhlama ha disistimi.

Ho na le mekgwa e sebediswang ke batho e fapaneng le dibeso tse tswang mpeng ya lefatshe (di-fossil fuel), e ka phethahatsang ditlhoko tsa rona tsa motheo, ya matlafatsa bokgoni ba rona ba ho sebetsana le dikoduwa tsa tlelaemete le ho re lokisetsa hlophisa botjha disisitmi tsa tshehetso ya bophelo. Mekgwa e jwalo e fapaneng e nahannwe le ho ba karolo ya boitseko ba batho ba ho fedisa tshebetso ya khabone hona jwale e le karolo ya phetoho e tebileng e hlokang leeme. Re ikitlaeleditse ho tswelletsa mekgwa e jwalo le dintlafatso tsa disistimi tsa demokrasi ho tswa ka tlase mona.

4.1 **Merero ya Demokrasi le Phetoho e Tebileng e Nang le Toka**: Tsela ya tshebetso e qalang hodimo e ya tlase bakeng sa phetoo e tebileng e nang le toka e hakanya hore batho ha ba kgone ho inahanela bobona mme ha ba na dikarabo. Mmoho, setjhaba se seng le se seng le sebaka sa tshebetso se hloka ho hlahisa morero wa phetoho o tebileng o nang le toka. Sena se tlameha ho etswa ka mokgwa wa demokrasi ho kgonahatsa phetoho ya eneji e fedisang khabone, ha ka nako e le nngwe e phethahatsa ditlhoko tsa bohlokwa, le ho tswelletsa ditsela tsa disistimi tse fapaneng, ditekanyetso le melao ya motho jwalo ka ha di tekilwe ho Tjhatha ena.

4.2 **Eneji e Ruilweng ke Setjhaba mme e Leng Hara Setjhaba ka tsela ya Phediso e Potlakileng ya Di-Fossil Fuel**: Boitshetleho ba rona hodima mashala, oli le kgase bo lokela ho fediswa hobane bo potlakisa tshenyeho ya tlelaemete, e leng seo qetellong se tla lebisa lefatsheng le sa kgoneng

ho fana ka bophelo. Eneji ya nyutlelia e kotsi mme e theko e boima. Ho seng jwalo, re tla tswelletsa disistimi tseo e leng tsa setjhaba mme tse leng hara setjhaba mme tse ka ntjhafatswang tsa eneji (jwalo ka letsatsi (solar), moya, metsi le matla a lewatleng), a tshheditsweng ke merero ya bonkakarolo ba kopanelo tlhahisong ya dibajete (jwalo ka phepelo ditharifeng) bakeng sa dibaka tsa rona tsa tshebetso, malapeng le setjhabeng. Dithekenoloji tse jwalo tsa eneji di tlameha ho behwa boemong ba indasteri e kgolo, ka ho sebedisa eneji e ntjhafatswang. Tshebediso e atlehileng ya eneji le thekenoloji e tla ba bohlokwa phetolong ena. Ho hula matsete ho di-fossil fuel, phediso ya disabsidi tsa di-fossil fuel le phediso ya ho rafshwa ha dihlodilweng (jwalo ka "fracking", merafo e meng ya mashala le merafo e etswang lewatleng) ho bohlokwa. Bafehli bohle ba baholo jwalo ka Eskom le Sasol ba tlameha ho ikitlaeletsa merero e tebileng, e hlokang leeme ya phetoho, ho phethahatsa ditabatabelo tsa basebetsi, setjhaba se amehang le meloko ya ka moso.

4.3 **Ho Iphepa ka Boikemelo ba Dijo:** Sistimi ya hajwale ya indasteri ya dijo e baka tlala, e sebedisa metsi hampe, e senya tlhaho, e tsholla khabone mme ka kakaretso ha e na bophelo bo botle. Botshwasi ba ditlhapi ba dikgwebo tse kgolo bo sentse diekhosisitimi tsa mawatleng le ho tswa tlase ditokelo tsa batshwasi ba ditlhapi ba banyane. Setjhaba se seng le se seng se tlameha ho beha pele dihwai tse nyane, temo e baballang tlhaho le ho phethahatsa ditlhoko tsa dibaka tsa lehae. Tokelo ya dijo e tlameha ho fa bahlahisi ba dijo, batshwasi ba ditlhapi ba banyane, dihwai tse nyane le bareki matla hodima disistimi tsa kopanelo tsa bona tsa tlhahiso ya dijo ho netefatsa hore dijo tse nang le phepo tse amohelehang botjhabeng di a fumaneha ho batho bohle. Ho feta mona, tshebediso ya mobu bakeng sa tlhahiso ya dijalo tse fapafapaneng, taolo ya dipeo le dirisose bakeng sa tlhahiso e hloka ho tiisa bohlokwa ba tsebo ya boholoholo ya setjhaba, mebaraka ya lehae, taolo ya metsi a sebediswang ka kopanelo, tshebetso ya mobu ya setjhabeng le tlhahong, le bophelong bo botle. Mapolasi a

maholo a tlameha ho arohanngwa ho netefatsa hore ho ba le toka mabapi le mobu, empa ka mokgwa o nang le toka, o matlafatsang poelano le ho aha matahano.

4.4 **Ho Sebedisa Dibaka tsa Kopanelo tsa Metsi ka tsela ya Demokrasi:** Metsi a laolwa ke batho ba fokolang ha ba bangata ba hloka metsi ka tsela e kgolo. Mapolasi a indasteri, merafo, motlakase o hlahiswang ka mashala, masimo a tswekere le difate ke tse ding tsa ditshebediso tse kgolo tsa metsi. E le tshebetso e molemong wa setjhaba, metsi a hloka ho baballwa ke bohle mme a tlameha ho sireletswa kgahlanong le tshilafatso. Ka hodimo ho mona, metsi a lokela ho sebediswa ka tsela e rerilweng ka tsela ya demokrasi le ho laolwa ka tsela e atlehileng ha ka nako e le nngwe e tiisa ditokelo tsa baahi tsa ho sebedisa mohlodi ona o bohlokwahadi. Mme inforastraktjha ya tsamaiso ya dikgwerekgwere e tlameha ho ntlafatswa, e laolwe le ho behwa leihlo o netefatsa tshebediso e atlehileng. Dipoloko tsa metsi ka ho fokotswa ha phehlo ya motlakase ka mashala le bohwai ba diindasteri tse kgolo di tla matlafatsa tshebediso ya metsi ya kopanelo. Setjhaba se baballang metsi se lokela ho kgothaletswa.

4.5 **Natefelwa ke Bophelo ka Ho Fokotsa ho Sebetsa:** Ho sebeletsa batho bohle e le tsela ya ho phela le ho fumana moputso ha ho sa kgonahala. Batho ba sa sebetseng, mesebetsi e lefang meputso e tlase le dihora tse telele tsa mosebetsi di senya bophelo ba setjhaba. Lefatsheng le ntseng le futhumala, dihora tsa tshebetso di tlameha ho fokotswa, ho fihla ho bonyane beke ya matsatsi a mane. Mesebetsi e metle, e sa hlahiseng tlelaemete ya khabone e tlameha ho tiisetswa le ho tshehetswa ke bohle, ditsela tse thehilweng hodima maano le paballo ya tikoloho mabapi le tlhahiso, tshebediso ya dihlahiswa, phumantsho ya ditjhelete le ditsela tsa ho phela moruong o matahantsweng. Moruo o jwalo o thehilwe hodima ditlhoko mme o sebedisa matla a moruo ka tsela ya demokrasi. Mmoho le sistimi ya motheo ya moputso wa motheo (universal basic income grant

system) (UBIG) ho tlatsetsa thepeng e se ntse e le teng ya setjhaba, basebetsi bohle ba ka sireletswa phetohong e hlokehang mme setjhaba ka kakaretso e kgolwanyane se tla fumana molemo. UBIG ka kakaretso e tla kgothaletsa katleho ya botjhaba ya batho setjhabeng se tla latelang moloko wa kamora tshebetso.

4.6 **Dipalangwang tse Baballang Tikoloho le Disistimi tsa Dipalangwang tsa Setjhaba tsa Eneji e Hlwekileng:** Indasteri ya makoloi e jara boikarabello bo boholo bakeng sa ho tswa tlase disistimi tsa dipalangwang tsa setjhaba le bakeng sa matsete a senyang tjhelete ka inforastraktjha e theko e boima ya ditsela. Ditshenyo tsena di ka fediswa ka ho tshehetsa dikgothaletso tsa ho tsamaya ka maoto, ho palama dibaesekele, di-bike tse sebedisang eneji e hlwekileng, dipere le ditonki jwalo ka mekgwa ya dipalangwang e baballang tikoloho. Ditoropokgolo hape di hloka ho se be le makoloi le ho fana ka inforastraktjha bakeng sa motsamao o baballang tikoloho. Motsamao o mong le o mong o hloka ho kenyeletswa sistiming ya tsamaiso e kgolo e amang dibese, diterene le di-tram tse sebedisang eneji e ka ntjhafatswang le dithekenoloji tse kopantsweng tse thehilweng hodima tlhahiso ya thepa ya lehae e baballang tikoloho. Ho thothwa ha thepa ho tlameha ho fetela hape ho diterene. Makoloi a seng a motlakase a sebedisang dibeso tse tswang mpeng ya lefatshe a tlameha ho fediswa. Dipalangwang tsa moyeng le lewatleng le tsona di tlameha ho fedisa kapa ho fokotsa khabone.

4.7 **Phediso ya Matlakala le ho Phela ka Tsela e Bonolo**: Tshebediso e kgolo ya thepa le 'maphelo a mabaibai' e sebedisa mehlodi e mengata, e baka tshenyo le ho sebedisa khabone. Ho feta mona, dibaka tsa ho lahlela matlakala, ho tjheswa ha matlakala le tshilafatso ya diekhosistimi ke dintho tse kotsi. Ho se hlahise matlakala ho kwala sekgeo ka ho ntjhafatsa matlakala, ho sebedisa botjha, maano a moruo o matahantsweng le moralo o nang le tswelletso moruong wa rona e le hore ho be le phokotso

ya ho rafshwa (kapa e fedisitsweng) ya dihlodilweng. Dithekenoloji tse itseng, jwalo ka ho sebedisa polasetiki e sebediswang hang, di lokela ho thibelwa. Mmoho le ho phela ka tsela e nolofaditsweng, re ka phela ka mehlodi e fokolang le e se nang tlhahiso ya khabone.

4.8 **Kaho ya Matlo e Baballang Tikoloho, Meaho le Ditoropo tsa Phetolo:** Matlo a mangata a se ntse a le teng ha a ralwa ka tsela e tobang maemo a feteletseng a tlelaemete. Ho feta mona, ba bangata ba sa ntse ba hloka bodulo setjhabeng sa rona ha barui ba na le mabala a kolofo. Re hloka ho lokisa meaho e se ntse e le teng le matlo hore e kgone ho mamella motjheso o eketsehileng le maemo a feteletseng a lehodimo. Ka tsela e tshwanang, matlo a matjha a tlameha ho ralwa e le karolo ya setjhaba se baballang tikoloho, metse, ditoropo, merero ya phumantsho ya bodulo e lefisang rente le ditoropokgolo moo mekgwa ya kaho e phethahatsang ditlhoko tsa mobu le tikoloho tsa setjhaba jwalo ka karolo ya setjhaba. Ditlhoko tse jwalo ke tsa kaho ya matlo, tlhahiso ya dijo le temo e baballang tikoloho, tshebediso ya metsi e nang le tshwelletseho, mekgwa ya temo e hlahisang dijalo tse fapafapaneng, kgodiso ya bana le botjhaba. Samente ha e sebedise maemong ana ka lebaka la hore tlhahiso ya yona e baka khabone e ngata mme e tlameha ho fokotswa jwalo ka thekenoloji ya kaho.

4.9 **Ho ya Nakong ya Kamora Meruo e Meholo:** Dikgakanyo tseo meruo e di etsang mabapi le boitshwaro ba batho, tlhaho, diphaello, mebaraka, thepa le kgolo di senya dintho tsohle. Meruo e meholo e tiisa feela boithuiso ba batho ba fokolang, tshebediso ya bona e bakang tshenyo ya mehlodi, le ho baka tshilafatso le mesi ya khabone. Meruo ya rona e hloka ho sebeletsa ditlhoko tsa rona jwalo ka batho ba itshetlehileng hodima bophelo ba setjhaba le tikoloho le ditlhoko tsa diekhosistimi. Re hloka moruo o elang hloko dikgahlamelo tse bakwang ke tshenyo ya tikoloho, thabo, boitekanelo, matla a diekhosistimi (ka dioditi tsa nako le nako), dibaka tsa kopanelo ya setjhaba, le meedi ya polanete. Moruo wa rona o tlameha ho

thehwa hodima maano le disebediswa tse lekanyang boemo ba dibopuwa tsohle tse phelang le ho fedisa tshenyo e bakwang bathong mmoho le tsa sebopeho se seng batho. Sena se tlameha ho sebetsa jwalo ka motheo bakeng sa lenanetaba, leano, kabo ya mehlodi le merero ya demokrasi.

4.10 **Barui ba Tlameha ho Lefa Sekoloto sa Bona sa Tshenyo ya Tikoloho:** Barui hara ditjhaba tsa rona ba sebedisitse dihlodilweng ka tsela e kgolohadi, e leng se ammeng, diekhosistimi ka tsela e mpe, mme se nang le tlhahiso e kgolo ya khabone. Ba re kolota sekoloto sa tokiso ya tikoloho mme ba lokela ho jara boima ba tsa ditjhelete ba phetoho e tebileng e nang le toka. Sena se bolela lekgetho la sekoloto sa tlelaemete bakeng sa barui; makgetho a phahameng bakeng sa maeto a difofane, difofane tsa poraefete, makoloi a boiketlo le makoloi a motlakase; lekgetho le hatetseng pele la khabone le tobang dikhampani tse silafatsang mme tse sa fediseng tlhahiso ya khabone ka tsela e potlakileng ho lekana; le ditefiso tsa toka ya tlelaemete bakeng sa dikhampani le mebuso tse tlolang molao wa tlhahiso ya khabone. Basebetsi ba lokela ho sebedisa matla a bona a penshene le matlole a profidente, ka taolo ya basebetsi, ho netefatsa phetoho e tebileng e nang le toka ho phethahatsa ditlhoko tsa bona le ho tshehetsa ho thehwa ha koporasi ya naha ho thusa dibaka tsa tshebetso, setjhaba le malapa a nang le phetoho e ruilweng ke setjhaba ya eneji e ka ntjhafatswang le temoho ya merero ya phetoho e tebileng e hlokang leeme. Ditjhelete tsa setjhaba hape di hloka ho bokeletswa ho tswa makgethong a tikoloho, dikotlo bakeng sa tshilafatso, ho hula ditshehetso tsa tjhelete bakeng sa tshebediso ya dirafshwa tse tswang mpeng ya lefatshe, le mehlodi e meng ya lekgetho e hatetseng pele.

4.11 **Tsebo e a Hlokeha Haholo bakeng sa Pholoho:** Ho na le sekgeo se seholo sa tsebo setjhabeng mabapi le tlokotsi e mpefalang ya tlelaemete. Re tlameha ho fumana tsebo ho tswa disistiming tse fapaneng tsa tsebo ho phahamisa tlhokomelo ya setjhaba le ho pholoha. Tsebo ya boholoholo e

na le mehlodi e matla ho re thusa mme e tlameha ho fumanwa, ho ithutwa le ho hlomphuwa. Saense ya sistimi ya lefatshe, e kenyeletsang saense ya tlelaemete, e bohlokwa ho hlaha setjhaba leseding mabapi le tlokotsi ya tlelaemete le diphephetso tsa yona. Saense ya tlelaemete jwalo ka saense ya batho e tlameha ho tlatseletswa ka boikutlo ba maphelo a batho ho ipapisitswe le ho lebella le ho ithuta ho tswa diekhosistiming. Ka lebaka la ho rarahana ha phetoho ya tlelaemete, dipatlisiso le diphetoho ho netefatsa phetoho disistiming le ho tswelletsa kgahleho ya setjhaba di tlameha ho tshehetswa. Diyunivesithi le dikolo di tlameha ho tobana le diphephetso tsena tsa tsebo.

4.12 **Maemo a Tshohanyetso, Tlhokomelo ya Bophelo e Feletseng le e Thibelang Mafu:** Ho hloka tekano tlhokomelong ya bophelo ho bolela hore tlelaemete e tla tlisa tlhokeho ya toka, jwalo ka nakong ya sewa sa Covid-19. Re hloka disistimi tse sebetsang haholwanyane, tse fihlellehang le ho arabela ditlhoko tsa setjhaba tsa tlhokomelo ya bophelo bo botle le ho rarolla diphephetso tsa bophelo bo botle tse bakwang ke ho futhumala ha lefatshe. Disistimi tsa tlhokomelo ya bophelo di tlameha ho kgona ho thulana le maemo a tshohanyetso, temalo ya maikutlo, mafu le diwa tse ntjha. Tlhokomelo e feletseng le tlhokomediso e tlisang thibelo metheong e tlameha ho matlafatswa.

4.13 **Ditokelo tsa Tlhaho le Ditharollo tsa Tlelaemete tsa Tlhaho:** Mawatle a rona a silafetse, meru e sentswe, naha e utswitswe mme tahlehelo ya bophelo ba dihlodilweng tse fapafapaneng e eketsehileng, tsohle ka lebaka la ho lelekisa phaello. Haeba re batla ho pholoha, dibopuwa tsole tse phelang di tlameha ho hlomphuwa. Bophelo bohle le diekhosistimi tse polaneteng ya rona di matahane ka tsela e tebileng mme di hloka ho ba teng, ho tswella le ho hlahisa botjha disaekele tsena tsa bohlokwa. Ditokelo tsa tsela ya tlhaho di ananela boleng bo keneletseng ba dibopeho tsohle tse seng bophelo ba batho. Ho feta mona, tlhaho ena le ditharollo tsa yona

bakeng sa phetoho ya tlelaemete tseo re ka ithutang ka tsona. Ditharollo tse jwalo di kenyeletsa paballo, pusetso le taolo ya tshebediso ya mobu e eketsang pokello ya khabone hara meru, mekgwabo, makgulo, diekhosistimi tsa mabopong a lewatle le naha ya mapolasi e sebedisang mekgwa ya temo e baballang tikoloho. Direjistara tse etelletsweng ele ke setjhaba tsa tshebediso ya temo ya dijalo tse fapafapaneng di bohlokwa bakeng sa ho sireletsa le ho tswelletsa ditharollo tsa tlaelaemete.

4.14 **Masedinyana a Ditaba a Lemohang Tlelaemete:** Masedinyana a ditaba ha a tsebise setjhaba ka tsela e lekaneng mabapi le phetoho ya tlelaemete. A hloka ho nka sense ya tlelaemeye ka tsela e tiileng le ho feta le ho tsebisa setjhaba mabapi le tlokotsi ya tlealemete, ditaba tse amang maano le mefuta ya disistimi tse fapaneng e hlokehang. Ditaba tsa tlelaemete di lokela ho hlahiswa radiyong, thelevisheneng le dikoranteng.

5. Ho Ya Naheng e Nang le Toka ya Telaemete e Qhojwang ke Setjhaba

Mona Afrika Borwa naha e tlameha ho ba naha e nang le toka ya tlelaemete e ananelang maemo a tshohanyetso a tlelaemete, ha ka nako e le nngwe e matlafatsa demokrasi ya rona. E lokela ho tataiswa ke tjhebo, dipakane, maano le mekgwa ya disistimi e eteletsweng pele ke setjhaba e fuperweng ke Tjhatha ena mme maano ohle a tsa tlelaemete a yona a tlameha ho matahanngwa ho fihlella tjhatha ena. Ka ho qolleha, naha e nang le toka ya tlelaemete hape:

5.1 E kgonahatsa merero e nang le bonkakarolo bakeng sa diphetoho tse tebileng tse nang le toka ho tswa ka tlase mona.

5.2 Ho hlahisa mekgwa ya tshebediso ya ditjhelete tsa setjhaba jwalo ka letlole la inshorense ya tlelaemete ya setjhaba le di-bond tsa paballo ya tikoloho, ho fana ka taelo ya tlokotsi ya tlelaemete ho Banka ya Risefe, ho hlabolla botjha ditsi tsohle tsa phumantsho ya tjhelete tsa mmuso le tsa poraefete

ho tshehetsa phetoho e tebileng e hlokang leeme le ho tswelletsa ditlhahiso tse mabapi le makgetho ho tjhatha ena.

5.3 Ho netefatsa melanwa e hatelang pele e tla fedisa kutlwisiso e senyang ya khapitale, ho beha meedi dikhampaning, le sa bohlokwa, ho thibela ho rafshwa hofe kapa hofe ha ka moso ha dihlodilweng tse tswang mpeng ya lefatshe.

5.4 Ho fedisa tlhahiso ya khabone ditshebetsong tsohle tsa naha le ho fihlella phediso ya khabone ditshebetsong tsohle tsa yona;

5.5 Ka tsela ya tsamaiso le molaotheo ho rala botjha dibopeho tsa naha ha dikarolo tse ding tsa naha di fihlela boem ba hore batho ba ke ke ba phela ho tsona.

5.6 Ho lokisetsa naha maemo a metsi a lewatle a phahamang le ho nka mehato e lokelang e le karolo ya merero ya bonkakarolo.

5.7 Ho matlafatsa mmuso wa lehae ho ba le matla a eketsehileng le bokgoni ba merero ya demokrasi ho sebetsana le tlokotsi ya tlelaemete.

5.8 Ho hlahisa bokgoni ba ditsi ka sistimi e etellwang pele ke batho ya taolo ya tlokotsi ya tlelaemete, e kenyeletsang tshebeletso ya botimamollo ya naha, dipetlele tse sebetsang ka botlalo tsa setjhaba, karabelo e potlakileng ya maemong a tshohanyetso, bokgoni bo eketsehileng bakeng sa ditshebeletso tsa maemo a lehodimo le inforastraktjha ya taolo ya dikoduwa.

5.9 Ho kgothaletsa dipatlisiso le diphetolo ho tebisa phetoho ya disistimi bakeng sa diphetoho tse tebileng le ho hloka leeme ho tswa ka tlase mona, ho phahamisa tlhokomediso ya setjhaba le ho netefatsa hore ditsi tsohle tsa setjhaba e ba baetapele ba toka ya tlelaemete.

5.10 Ho fokotsa tshebediso e senyang tjhelete, le bobodu le ho tlisa boporofeshenale tseleng ya tshebetso ya naha ka ho thonya batho ba

lokelehang ka ho fetisisa naheng ho sebetsa mmusong. Tshebetso ya mmuso e seng ya semorabe mme e eteletsweng pele ke basadi e tlameha ho thehwa.

5.11 Ho tswelletsa tlwaetso ya toka ya tlelaemete dikamanong tsa yona tsa matjhaba, ho kenyeletswa ho ntjhafatsa bo-Pan-Africanisti bo tebileng, ka ho hodisa: boemo ba toka ya tsa tlelaemete hara mebuso ya Afrika hore e tseke tefo ya sekoloto sa tokiso ya tsa tlelaemete ho tswa dinaheng tsohle tsa leboya e le karolo ya Tumellano ya Toka ya Tlelaemete; dithibelo tsa moruo tsa toka ya tlelaemete kgahlanong le dinaha tse tlolang molao wa tlhahiso ya khabone; boimatahanyo mabapi le baphaphathehi le bafalli; dipatlisiso; ditsela tsa disistimi tse fapaneng; kopanyo ya dieneji tse ntjhafaditsweng; bokgoni ba karabelo ya ditlokotsi tsa tlelaemete; le ho ipiletsa bakeng sa 'Phediso ya Ho Rafshwa ha Dibeso tse Tswang Mpeng ya Lefatshe' sistiming ya Matjhaba a Kopaneng (UN) e tswelang mebuso ya Afrika molemo.

6. Matla a Batho bakeng sa Kopanyo ya Setjhaba le Tumellano ya Toka ya Tlelaemete bakeng sa Afrika Borwa

Bokamoso bo nang le toka ya tlelaemete bo ka fihlellwa feela ka matla a batho ba ikopantseng. Re ithutile sena ka ho lwana kgahlanong le bokolone, kgethollo ya mmala le "neoliberalism".

Matla ana a dikarolong tse fapaneng tsa setjhaba, disistiming teo re di ahang, mekgatlo le mekutu eo re leng karolo ya yona, le dipolotiki tsa seterateng tseo re di etsang. Matla a batho a tlameha ho ba ka pelepele ho sireletseng dintho tse kopanyang dibopuwa tse phelang tse tswelletsang rona le meloko ya ka moso.

Batho ke dibopuwa tse ka fetofetohang le ho itokisetsa bophelo bo fapaneng. Re utlwisisa disosa tsa tlokotsi ya tlelaemete mme re na le ditharollo tsa demokrasi, tsa diphetoho le toka ho thibela timetso ya rona. Tjhatha ena ya Tlelaemete ke

letshwao; mohoo, hore bohle re qhobele lehlakoreng la phetoho ya sistimi hona jwale le bakeng sa Tumellano ya Toka ya Tlelaemete e fedisang tshotleho ya batho ba kotsing le ba hateletsweng ka ho fetisisa. Maikemisetso a eteletsweng pele ke batho a tla netefatsa hore re toba ditlokotsi tse ngata tse tobileng naha ha re bile re tiisa tshepo ya batho ba bangata e hlalositsweng ho Tjhatha ena. Ha re nke kemo mabapi le setjhaba se tsotellang le ho kopana, Afrika Borwa le ka matahano ya dinaha tsa matjhaba, pele re siuwa ke nako.

Pele-a-pele ho ya Tjhatheng ta Toka ya Tlelaemete le Phetoho e Tebileng e Nang le Toka ho Tswelletsa Bophelo!